

ZULAYHO RAHMONOVA,

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent

ALISHER NAVOIY ASARLARIDA IRFONiy G'OYALARNING TURKIY TALQINI

Annotatsiya: Turkiy adabiyotning badiiyat tiliga aylanishi ma'lum bir bosqichga ega. Ayniqsa, turkiy irfoniylar she'riyatning paydo bo'lishi turkiylar ma'naviy olamida katta evrilish qildi. Ularning badiiy tafakkuri yangi bosqichga ko'tarildi. Arabiy va forsiy so'zlar istiloh sifatida kirib keldi. Turkiy lafzlarning ham irfoniylar istiloh darajasiga qo'llanila boshlashi til mavqeini oshirish barobarida adabiyotning xalq qalbiga yaqinlashuviga sabab bo'ldi. Maqolada ba'zi turkiy so'zlarning ma'rifiy talqini tahlili berildi. Xususan, Alisher Navoiy ijodiga e'tibor qaratildi.

Kalit so'zlar: irfon, tasavvuf, tariqat, so'fiy, ishq, zuhd, ko'ngil, er, eran, o'zlik.

Abstract: There is a certain stage in the transformation of Turkish literature into an artistic language. In particular, the emergence of Turkish-Irfan poetry had a huge impact on the educational world of the Turks. Their artistic intelligence has risen to a new level. Arabic and Persian words entered the language in the form of changes. The use of Turkish words such as Irfanic changes was one of the reasons not only to improve the reputation of the language but also to make it close to the soul of the people. The article analyzes some Turkish words for educational purposes. It should be noted that attention is paid to the works of Alisher Navoiy.

Key words: Irfan, Sufism, Tariqat, Sufi, ishq, zuhd, soul, er (male), eran (masculine), self.

Fors va arab so'fiyona she'riyatining paydo bo'lishi va tadrijiy bir shaklda mukammallikka erishuvi Bobo Tohir (vaf. 1010), Abu Said Abul Xayr (vaf. 1049), Xoja Abdulloh Ansoriy (vaf. 1088), Hakim Sanoiy (vaf. 1131), Umar Al-Foriz (vaf. 1235) nomlari bilan bog'liq. Ular tasavvufiy tushunchalarning she'riyatda o'rin egallashida boshlovchilardan bo'ldi. Turkiy adabiyotdagi ilk ma'rifiy dostonlar "Qutadg'u bilig" va "Hibat ul-haqoyiq" zuhdiy g'oyalarni aks ettirsa-da, chinakam turkiy tariqat asoschisi va turkiy so'fiyona she'riyatning boshlovchisi Xoja Ahmad Yassaviydir [7: 155]. Yassaviyshunos Ibrohim Haqqul bu haqiqatni "Ahmad Yassaviy" risolasida: "Ahmad Yassaviy o'z ona tilini birinchi bo'lib tariqat tili maqomiga ko'tardi. Shuning uchun she'rlaridagi har bir so'z va har bir ibora islom haqiqatlari qadar muqaddas, nurli va ilohiydir [9: 3]", – deya ilmiy asoslagandi. Ta'kidlash joizki, Ahmad Yassaviy asarlari asrlar osha xalq tili, xalq ohangiga yaqinligi bilan butun turkiy xalqlar qalbidan chuqur o'rin egalladi. Shubhasiz, turkiy tasavvuf adabiyotining paydo bo'lishi va rivojlanishi Yassaviy nomi bilan bog'liqdir. Mahmud As'ad Jo'shon hazratlari "... Yo'lni hazrat Yassaviy ochgan, Yunus Emro esa shu yo'ldan yurganlardan biri [3:5]", – degan edi. Darhaqiqat, Yunus Emro hikmatnavislikda ustodi Ahmad Yassaviy kabi so'fiyona she'riyatga, irfoniylar tasavvufiy adabiyotga turkiy tilning jozibasini olib kirdi. Tasavvufiy zavq-shavq uning ilohiylarida turkona ruhni aks ettirdi. She'r ritmi, jazba-yu hassosiyat, axloq tarbiyasida turkiy evrilish bo'ldi. Natijada, turkiy til orqali tasavvuf hikmatlari xalq yuragiga yanada yaqinlashdi.

Biroq badiiy-irfoniylar adabiyotdan so'z ketganda, turkiy olamda Alisher Navoiyning alohida o'rni bor. Mutasavvuf shoir tasavvufiy maslak va tushunchalarni bema'l san'atkorlik bilan ifoda

etdi. Avvalo, mumtoz adabiyot, xususan, Alisher Navoiy ijodiyoti Alloh taologa muhabbat, Unga chin qullikning ifodasidir. Aslida bu asarlar bani basharning nafsini tanishi hamda ma'rifatulloh va ishqullohga erishishini ko'rsatadi, biroq bu talqinlarda turkiy ruhning mavjudligi muhimdir. Navoiy adabiy tilda forsiy va arabiy so'zlarni keng qo'lladi va ta'kidlash joizki, ularning turkiy tilda ishlatilishini qonunlashtirdi. Biroq unda turkiy tasvir va talqin hamisha ustuvor bo'lgan. Avvalo, Navoiy Yaratuvchi, Birubor Alloh taoloni ba'zan turkiy Tengri lafzi bilan ataydi.

*Tengri chun odamni maxluq ayladi,
O'zni oshiq, oni ma'shuq ayladi[1:181], –*

satrlarida shoir Yaratuvchi, Odam, ishq, oshiq, ma'shuq haqida komil bir tasavvur uyg'otgan. Adabiyot hamida axloqqa erishish, xotami nabiy Rasululloh (s.a.v) xulqi bilan xulqlanishdir. Albatta, bu insonning foniy dunyodagi ma'naviy valodati hisoblanadi. Ushbu ma'naviy safar natijasida hadisi sharifda aytilganidek: "Allohga xuddi Uni ko'rib turgandek, agar sen Uni ko'rmasang, U seni ko'rib turgandek ibodat qilish"ga, ya'ni Ehson maqomiga erishiladi. Shu ma'noda tariq, tariqat tasavvufda bir istilohdir. Navoiy tariqat mazmun-mohiyatini turkiy "Yo'l" so'ziga yuklaydi. Va uning asarlarida "yo'l" istiloh darajasiga ko'tarilib, hatto "Haq yo'li", "Tengri yo'li" birikmalari ham qo'llaniladi. "Mahbub ul-qulub"da o'qiymiz: "Tavakkul Haq yo'lida vosita asobin raf" qilmoqdur va vasila hijobin daf" qilmoq... Tavakkul ahlikim, maqsud vodiysig'a qadam qo'yubdurlar yo'l zodi Haq xoni ehsonidin bilibdurlar". Nafs tarbiyasidagi ma'naviy yo'l xaritasi "Lison ut-tayr" asarida bosqichma-bosqich ko'rsatilgan. Va bu yo'llarni bosib o'tishdagi hollar tasvirlangan. Bir o'rinda shoir shunday deydi:

*Yo'l g'amidur maqsadu maqsud uchun,
Kim yer ul g'amni ko'ngul behbud uchun.
Ondakim yo'qtur bu g'am – er ermas ul,
Zod g'amdin topti qat'etgan bu yo'l[1:177], –*

Bu yo'lning ozig'i dard-u balodir. Uni chekkuvchi esa qalbdir. Navoiychalik turkiy Ko'ngil so'zini ta'rif-tavsif aylagan boshqa shoirni uchratish mushkul. Tasavvuf ishq va irfon safaridir. "Hayrat ul-abror" dostonida esa bu yo'lchilikning betakror tasvirini ko'ramiz. Ma'lumki, dostonning XVII bobi "Ko'ngil ta'rifida..." deb ataladi va shoir azalda Xoliqning maqsadi Odami xokiy emas, balki ko'ngil ganjinasi ekanligini, shu bois kasbi kamolot aynan ko'ngilga, ruhga xosligini ta'kidlaydi:

*Solik ani arshi muallo dedi,
So'fi ani olami kubro dedi.
Ka'baki, olamning o'lub qiblasini,
Qadri yo'q andoqki ko'ngul ka'basi.
Kim bu xaloyiqqa erur sajdagoh,
Ul biri xoliqqa erur jilvagoh[2:73].*

Solik uchun "arshi muallo", so'fiy uchun "olami kubro" sanalgan, xaloyiqqa sajdagoh olam Ka'basidan ko'ra Xoliqqa jilvagoh ko'ngil ka'basi qadrliroq ekanligi ko'ngil safarining badiiy talqini bo'lgan "Lison ut-tayr"da shunday bayon qilinadi:

*Ko'nglin oning maxzani irfon qilib,
Ul tilism ichra o'zin pinhon qilib.
...Aylaganda rozning ganjini arz,
Ne samo aylab qabul oni, ne arz.
G'ayri insonkim qilib oni qabul...
Ham zalum aylab xitobin, ham jahul[1:9].*

Anglashilmoqdaki, Navoiy butun koinotni yaratishdan maqsad inson, insondan g'araz esa maxzani irfon, Allohning omonatini qabul aylagan KO'NGIL ekanligidan bahs etmoqda. Bu haqda Qur'oni karimda ham shunday deyiladi: "Biz bu omonatni (chin bandalik omonatini) osmonlarga, yerga va tog'larga taklif etdik. Ular uni ko'tarishdan bosh tortdilar va undan qo'rqdilar. Inson esa uni o'z zimmasiga oldi. Darhaqiqat, u o'ziga zulm qiluvchi va nodondir (Ahzob: 33/72)". Arzu samo, buyuk tog'lar qo'rqib qabul etmagan omonatni ahli zohir – Shariat, ahli botin esa – Ishq, deya tafsir etdilar. Atoyi hazratlari ham:

*Yer, ko'k tahammul aylamagan ishq amonatin,
Joni hazini xastayi Odamg'a bog'ladi, –*

deydi. "Ham zalum, ham jahul"ligi sabab omonatni qabul qilgan Inson Allohning yerdagi xalifasi bo'ldi. Tariqat ko'ngilni omonatga xiyonat etmaslik uchun tarbiyat etsa, adabiyot uning holat va kechinmalarini ifoda etadi. Adabiyotda Ko'ngil sayridan jozibaliroq hayrat yo'qdir. Navoiy buni ko'ngil hayratlarida ko'rsatib beradi. Natijada, turkcha ko'ngil so'ziga irfoniy mazmun baxsh etadi. "Avvalg'i hayrat"da hali vujudga kirmagan ko'ngil Adamdan malak olamiga tushib, uni sayr etadi. Birinchi hayrat – Xudoning borligini anglash, Yaratuvchisi kimligini fikr etish mushohada maqomidir. Ko'ngil "Ikkinchi hayrat"ida malak olamidan malakut olamiga tushadi hamda to'qqiz falakni kezadi. To'qqiz falakning bari Allohning zikrida ekanligini ko'radi va bu holdan yanayam hayratga to'ladi. Ikkinchi hayratdagi tasvirlar nafsni poklanib, ruhga sirdosh bo'lgan oshiq qullarning sayridir. Uchinchi daraja – nafsni mulhamadagi zokir nafaqat dunyoviy, balki uhroviy istaklardan ham voz kechadi. Basirati ravshanlashgan sayin olamlararo sayr etadi va butun koinotning zikridan ogoh bo'ladi. "Uchinchi hayrat"da esa Ko'ngil malakut olamidan badan mulkiga sayr etadi. Ko'ngilga doir tashbeh, ramz-u majozlarning son-sanog'i yo'q. Biroq "Hayrat ul-abror"da o'ziga xos murojaatga guvoh bo'lamiz. Navoiy hali manzil makonini topmagan ko'ngilga "Xoja" deya murojaat etadi. Zero, insonning insonligi, uning yaratilishidagi maqsadga e'tibor qaratsak, ko'ngilning mohiyatini ushbu ta'rif to'la ochib beradi. Ya'ni insonning sohibi, xo'jayini ko'ngildir. Mabodo u vujudga qaram bo'lsa, ana shunda adashish, jaholat boshlanib, inson zalolatga yuz tutadi. O'zligidan, oliy haqiqatdan uzoqlashadi. Adamdan malak, malakdan malakut, malakutdan vujud olamiga kelgan ko'ngilning sayri qachon tugaydi? Tasavvuf va adabiyot mana shu savolga javob beradi va insonni so'nggi sayrga tayyorlaydi. Abadiyat tushunchasi va unga erishish imkoniyati bilan inson maxluqotlardan ajraladi. Insonlar abadiyat, hali oldinda boqiy hayot borligini anglashi bilan hayvondan farq qiladi. Bu yo'lchilikdan asosiy maqsad – abadiyat ozig'ini tayyorlash. Adabiyotning maqsadi insonga nafsini tanitish, zotan "Nafsini tanigan Robbini taniydi". Haqni tanish oson emas, to kishi nafsiga orif bo'lmaguncha, o'zini ham, Robbini ham taniy olmaydi. Ko'ngil Allohni tanimasa, har kimni, har narsani sevadi, chunki u sevgi uchun yaratilgan. Qalb Xoliqqa qullik qilmasa, maxluqqa qul bo'ladi, chunki u abd sifati bilan yaratilgan. Ko'ngilni xojaligini anglash, shoir nazdida, nafsni poklashdir. Navoiyda nafs ham aksariyat turkiy "o'z", "o'zlik", "menlik" so'zlari bilan beriladi. Turkiy tilda o'z, o'zlik so'zlariga katta e'tibor berishgan. "Devoni

lug‘otit turk”da “o‘z”ning shakldosh so‘z sifatida ma’nolari izohlanadi. Jumladan, uning insonning yurak va qoringa tegishli a‘zolar ekanligi, shuningdek, “o‘z qonuqi”ning – gavda ichida harakat qiladigan narsa, ruh ma’nolari ham beriladi. Qur’oni karimda nafs kalimasi uch xil sifat bilan ta’riflanadi: avvalo, “Hech shubhasiz, nafs – Robbim rahm aylamasa, faqat yomonlikka qis-tovchi (Yusuf: 12/53)” ammora nafs, ikkinchi “Malomatchi nafsga qasamyod etamanki, (qayta tirilib hisob-kitob qilinursizlar (Qiyomat: /2)!”) lavvoma nafs va nihoyat, “Ey xotirjam, sokin jon. Ato etilgan ne’matlardan rozi bo‘lgan va Alloh taolo tomonidan rozi bo‘lingan holingda Robbing-ga qaytg’in (Fajr: 89/27-28)!” deya ta’riflangan roziya nafsdir. Navoiy asarlarida mana shu nafslar “menlik”, o‘zlik” so‘zlari bilan beriladi. Nafsning tasfiyasi o‘zlikni mahv etish bilan belgilanadi.

Mutafakkir shoir Alisher Navoiy lirikasida o‘z, o‘zluk kalimasi irfoniylar istiloh darajasiga ko‘tarilish barobarida turli ma’no qirralarini namoyon qilgan. Yangi badiiy talqinlar yuzaga kelgan. Masalan, “Badoyi’ ul-bidoya” devonidagi:

*Erur maqsad yiroq, vodiylar uzun, tun tiyra, yo‘l bo‘rtoq
Bu yo‘lda salb etib o‘z**luk** yukin, o‘zni sabukbor et[3:96], –*

kabi baytlarda o‘zruk so‘zi tavihd yo‘lchiligida bir og‘ir yuk ekanligi, undan qutilish, yengish zarurligi uqtiriladi. Bunday misollarni ko‘plab uchratish mumkin. Ammo Navoiy har bir asarining maslagi, janriy mohiyatidan kelib chiqqan holda ifodalar tanlaydi. She’riyatida lirik qahramonning ma’naviy hol va maqomlarining izhori sifatida o‘z, o‘zruk turkiylar so‘zlaridan foydalansa, dostonlarida nazariylar xulosalarni o‘rtaga tashlaydi:

*O‘zni o‘zruk qaydidin aylab xalos,
Topib o‘zdin o‘zgalikka ixtisos.
Menu o‘zruk shirkatin mendin itur;
Mahz tavihdin sari, yo Rab, yetur.
Menda, yo Rab, qo‘yma menlikdin nishon,
O‘zrukungda mahv qil domonkashon[1:19].*

O‘zrukni mahv etib o‘zrukka yetish tavihd vodiysi fano maqomi bilan bog‘liqligiga guvoh bo‘lindi. Solikning shunday baland maqomida o‘zruk haqida bahs yuritiladi:

*Ey Navoiy, tashlab o‘zrukni, fano yo‘lig‘a kir-
Kim, erur ul yo‘lda egningga bu og‘ir yuk balo.*

Jumladan, ishq bilan bog‘liq hollarda o‘z, o‘zruk, ya’ni nafsdan so‘z ochiladi. Zero, o‘zruk tarbiyasi ishq bilan boshlanadi. Qalblarda ishq urug‘i tushgach, inson o‘zruk mohiyati haqida tafakkur qilishni boshlaydi. Shuningdek, o‘zrukni yengib, o‘zrukka yetish mashaqqatida kuch topa oladi.

Tavihd yo‘lida o‘zruk og‘ir yuk ekanligi, undan xalos bo‘lgachgina fano eshiklari ochilishini shoir qayta-qayta ta’kidlaydi. Tavihd maqomi ham turkcha “birlik” kalimasi bilan beriladi:

*Kim Rasulullohg‘a bo‘lg‘och bu maqom,
Kim Buroqin ayladi gardunxirom.
Yeti birlik gavharidin toj anga,
Bo‘ldi vahdat poyasi me’roj anga[1:234].*

“Lison ut-tayr”dagi bu go‘zal hol izohini anglatuvchi birlik lafzi quyidagi o‘rinda ham tavhidga ishora qilib tavhid maqomini anglatadi:

*Oshiqi mahzunu ma'shuqi hazin,
Bo'ldilar ishrat uyida hamnishin.
Andoq o'ldi birlik oyini ravo,
Kim ikilik o'rtadin bo'ldi sivo[1:266].*

Ma'naviy safarda riyozaat chekib, nafsini tarbiya qilgan orif zotlarni ham turkcha er, eran deb ataydi. “Ma'lumki, jahondagi aytarli har bir xalq, el va millatning o'ziga xos fe'l-atvori, asosiy fazilatini ifodalaydigan so'z, istiloh va timsollari bo'ladi. Er kishi, erkak, mard, askar, bahodir, himmatli, ilohiy fayz va xosiyat sohibi, rahnamo kabi o'nlab ma'nolarda qo'llanib kelingan er va eran kalimasi turkiy xalqlar tili va tarixida shunday mavqega egadir. Boshqasini aytmaganda ham turkiy yozma va og'zaki adabiyotdan er, eran, alp eran, g'ayb eranlari obrazlari chetga surilsa, uning nafaqat milliy-tarbiyaviy, balki umuminsoniy mohiyati ham kuchsizlanib, hatto mahdudlashib qoladi. Ular tilga olinganda mumtoz she'riyatdan mardlik, matonat, hikmat, jasorat kabi boqiy haqiqatlar yorishib, yolqinlashib kelganday tuyuladi” [8:3], – deydi I.Haqqul. “Turklar va mo'g'ullarning qadimgi dini” kitobida er so'zi haqida esa: “... Turkchada er nomining berilishi, albatta, ruhning butunlikka, mukammallikka erishganini belgilash uchundir. Bu ot aslida ruhning o'zidir. Turklar bu so'zga muhim ahamiyat berganlar. O'rxun yozma yodgorliklarida bu ahamiyat quyidagicha ifodalanadi: “Onam xotunning baxtiligi uchun eng kichik avlodim Kultegin ER otini olmishdir”, – deyiladi. Sayri suluk – ruh sayri ekan, manzilni qat' etgan, maqsadiga erishgan fano ahli – eranlardir... Mahmud Qoshg'ariy esa “eran – er so'zining ko'pligidir”, – deydi. Eran mumtoz adabiyotimizda murshidi komil yoki insoni komilning umumlashma obrazi. Navoiy erlarni shunday ta'riflaydi: “Shariat – jodaedur tuz, anda xoh kecha yuru, xoh kunduz. Sirotedur, bag'oyat mustaqim, anda oziqmoqdin ne vahm va ne biym. Har kimki, ul yo'lg'a ozim bo'lg'ay, ikki jahon saodati anga mulozim bo'lg'ay. Andin chiqqan itti, tuz borg'on maqsadg'a yetti. Har solikkim, maqsadg'a yetibdur, bu yo'ldin chiqmay ketibdur. Qildin inchka, qilichdin itik yo'ldur. Har kim bu yo'lni mardona qat' qilsa, er uldur!” Demak, er so'zi turklarda ruh bilan bog'liq o'z qudrati va muqaddasligiga ega. Er faqat erkak emas, balki ruhiy – ma'naviy kamolotga erishgan, nafsini mag'lub etgan ma'rifat sohibidir.

Shubhasiz, A.Navoiy o'z ona tilining targ'ibotchisi va turkiy til yalovbardoridir. Turkiy tilning, deyarli, ming yillik taraqqiyotida “hech kim oncha ko'b va xo'b aytqon emas”. Shoir badiiy janrlarning barchasida turkiy tilda ijod qilib, mazkur tilning badiiy, leksik, grammatik va stilistik imkoniyati kengligi va rang-barangligini ham amaliy, ham nazariy isbotlab berdi. Navoiy an'anaga, ularning til materiallariga tayandi, turkiy urug' va qabilalarning shevalaridan keng foydalandi. Navoiy ijodida turkiy sheva va tillar qarama-qarshi qo'yilmaydi, balki buyuk ijodkor tasavvurida juda ko'p shevali turkiy til, xuddi shunday ko'p shevali arabiy va forsiy tillar kabi imkoniyati bemisl ekanlingi dalillanadi. Shuning uchun Navoiy o'zi bilgan va eshitgan shevalar, turkiy dialektlar va tillar materiallarini birday aralash qo'llaydi. Bu bilan qalblarni fath etgan Navoiy asarlari barcha turkiy tillarga mansubligini o'zi ham e'tirof etgan:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.
Olibmen taxti farmonimg'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.*

*Xuroson demakim, Sherozu Tabrez
Ki, qilmishdur nayi kilkim shakarrez.
Ko'ngul bermish so'zumga turk jon ham,
Ne yolg'uz turk, balkim turkmon ham.*

Navoiy ijodiyotidagi ma'no va hol uyg'unligi, tasvir va bayon sehri ham turkiy tilning imkon va imtiyozlarini ko'rsatib berdi. Asarlari bilan tasavvufiy she'riyat obrazlar olamini kengaytirib, lirik qahramonning ruhiy rutbasini yuksaltirdi. "Siroj ul-muslimin", "Nazm ul-javohir", "Munojot" kabi asarlari ham diniy tasavvurni badiiy tafakkur vositasida shakllantirishga xizmat qilganligi ma'lum. Alisher Navoiyning "Lison ut-tayr" hamda "Xamsa" tarkibidagi dostonlari esa epik tafakkur kengligi, turkiy ruhiyatning ustunligi bilan ajralib turuvchi sanoqli asarlardandir. Navoiyning turkiy tilni she'riyat tiliga aylantirish maqsadi bilan birga turkiy ruhni berishdagi imkon-imtiyozlardan foydalanishi ham alohida ahamiyatga ega. Zero, xalq o'z tilidagi yaqinlik hissini boshqa biror tilda his qilmaydi. Bu so'zlardagi ma'no qatlami, mohiyat asosini boshqa biror til so'zi bilan almashtirish mumkin emas. Arab va fors adabiyotining ta'sirida turkiy diniy-tasavvufiy adabiyotning paydo bo'lishi alohida bir hodisa bo'lganligidek, turkiy so'zlarning irfoniy istiloh sifatida qo'llanilishi ham alohida ahamiyatga ega. Til millatning ruhini belgilaydi. Qalb o'rnidagi *ko'ngil*, tavhid ma'nosida *birlik*, tariqat mohiyatidagi *yo'l*, nafs ma'nosida *o'z*, *o'zlik* kabi so'zlarning qo'llanishida xalq qalbiga yaqinlashuv barobarida ma'no qirralari ham kengayadi. Turkiy so'zlarning irfoniy istiloh sifatida qo'llanishi ko'proq hikmat va ilohiylarda ko'zga tashlanadi. Ammo Alisher Navoiy ijodida bu ifodalar yana-da san'atkorona mahorat bilan qo'llangan.

Xulosa qilib aytganda, maqolada *o'z*, *o'zlik*, *menlik*, *yo'l*, *birlik*, *ko'ngil*, *er*, *eran* kabi so'zlarning irfoniy istiloh darajasida qo'llanganligidan bahs yuritildi. Biroq bu mavzu ulkan tadqiqotni talab qiladi va turkiy til imkon va imtiyozlarini ochib berishga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Alisher Navoiy. *MAT. Lison ut-tayr. 12-tom.* – Toshkent: Fan, 1996.
2. Alisher Navoiy. *Hayrat ul-abror. MAT. 7-tom.* – Toshkent: Fan, 1991.
3. Alisher Navoiy. *Badoe'ul-bidoya. MAT. 1-jild.* – Toshkent: Fan, 1990.
4. Atoyi. *Devon. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi, lug'at va izohlar muallifi: S.Sayfulloh.* – T.: "Fan", 2008.
5. Jo'shon M.A. *Haqiqiy sevgi. Tarjimon: M.Kenjabek.* – Toshkent: Movarounnahr, 2000.
6. Koshg'ariy M. *Devonu lug'otit turk. III tomlik. Itom.* – T.: "Fan", 1960.
7. Rahmonova Z. *Ishq, irfon va irshod.* – Toshkent: Tafakkur tomchilari. 2021.
8. Haqqul I. *Navoiy ijodida er va eran obrazi. O'TA. 2019 yil 1-son.*
9. Haqqul I. *Ahmad Yassaviy.* – Toshkent: G'afur G'ulom NMIU, 2001.
10. Yassaviy A. *Devoni hikmat.* – T.: "Movarounnahr", 2004.

